

Bohdan Byczko

Tendencje filozoficzno-humanistyczne ukraińskiego baroku = Humanistic Drifts in Ukrainian Baroque

Humanistyka i Przyrodoznawstwo 9, 139-146

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bohdan Byczko

Akademia Sztuki i Architektury
w Kijowie

The Academy of Art and Architecture
in Kijów

TENDENCJE FILOZOFICZNO-HUMANISTYCZNE UKRAIŃSKIEGO BAROKU

Humanistic Drifts in Ukrainian Baroque

Słowa kluczowe: antropologizm filozoficzny, humanizm, barok ukraiński, polemiki, egzystencjalizm.

Key words: philosophical anthropologism, humanism, Ukrainian baroque, polemicists, existentialism.

Streszczenie

W artykule przedstawiono filozoficzno-humanistyczne aspekty kultury ukraińskiego baroku na przestrzeni XVI-XVIII w. oraz złożoność relacji między tworzącymi tę kulturę łacińskimi i grekosłowiańskimi komponentami.

Autor akcentuje zjawisko mozaikowości baroku ukraińskiego, którego centralnym zagadnieniem był człowiek z całą wielowymiarowością swojej istoty i egzystencji. Barok ukraiński, zdaniem autora artykułu, kształtował się w procesie wzajemnego oddziaływania idei myślicieli ukraińskich i zachodnioeuropejskich, w którym ważną rolę odegrał ruch społeczno-religijny braci polskich w XVI i XVII w.

Artykuł zawiera także charakterystykę procesu edukacyjno-oświeceniowego jako fundamentu, na którym wyrosła twórczość ukraińskich pisarzy-polemistów.

Abstract

The article presents philosophical and humanistic aspects of Ukrainian Baroque culture of the 16-17 centuries. The emphases are put on the difficult relations between Latin and Greek-Slavonic components that comprise this culture.

Specificity of the complex mosaics of the Ukrainian Baroque, the centre of which is human life in all discrepancies of its human essence, is stressed. The problem of interaction and interference of ideas of the Ukrainian and West-European thinkers is considered. The article stresses the significant influence of the philosophical world outlook ideas of the Polish Brothers of the 16-17 centuries on the development of the humanistic tendencies of Baroque.

The characteristics of educational processes as a basis of the formation of creativity of the Ukrainian writers-polemists are widely considered.

We współczesnym świecie wyraźnie rysują się dwie jakby przeciwstawne tendencje. Z jednej strony, jest to poszukiwanie idei jednoczących świat (tzw. globalizacja), z drugiej – tendencje „izolacyjne”. Najbardziej jaskrawym przykładem ostatnich są wzmożone ruchy narodowo-separatystyczne. Dotyczy to głównie narodów, które długo pozostawały w stanie kolonialnej zależności. Poszukiwania tożsamości narodowej aktywizują zainteresowania nauki historią i kulturą narodów w wiekach minionych. I jest to w pełni uzasadnione, bowiem wszystkie kierunki ich współczesnego rozwoju mają swe korzenie w przeszłości. Odnosi się to również do zainteresowania badaczy ukraińską świadomością narodową. Wśród prac na ten temat istotną rolę spełniają dzieła poświęcone epoce tzw. baroku ukraińskiego. Zarówno sam termin, jak i jego interpretacja wiąże się z imieniem Dymitra Czyżewskiego (1894–1977), znanego badacza filozofii i kultury ukraińskiej, autora ponad 300 książek, w tym pierwszej pracy teoretycznej z zakresu historii filozofii ukraińskiej. Analizując charakterystyczne cechy baroku ukraińskiego – jako epoki, która położyła podwaliny pod narodową kulturę i świadomość – Czyżewski zwraca uwagę na fakt, że poczynając od XVI stulecia i kończąc na twórczości Grigorija Skoworody kształtuje się sprzeczna zewnątrz, ale wewnętrznie spójna kultura duchowa (określana mianem synkretycznej), która łączy w sobie idee renesansu, reformacji, a nawet oświecenia. Owa kultura uformowała szczególny typ człowieka. „Człowiek Baroku to nasz duchowy prototyp. Uczy się myśleć jakby w dwóch językach: ściśle logicznymi kategoriami nauki i wieloznacznymi obrazami, alegoriami i symbolami sztuki. Jeden to język tych, którzy pragną dotrzeć do głębokich, często smutnych i strasznych dla człowieka tajemnic natury. Drugi to język modlitwy, wiara w wyższy symbol świata i ludzkiego dobra. W tej kulturze wyrażona została łącząca wieki mądrość, która nie pozwala człowiekowi zginąć dzięki rozumowi, choć ten od dawna jest skłócony ze światem, przyrodą, z samym sobą”¹. Jednocześnie istnieje w niej coś, co wprowadza harmonię w złożoną mozaikowość barokowego oglądu świata. Tym czymś jest zjawisko najważniejsze – humanizm filozoficzno-światopoglądowy. Znajduje ono pokrycie w rzeczywistości.

Już od XV w. wraz z powstawaniem miast na ziemiach ukraińskich i ożywieniem handlu, rzemiosła oraz całokształtu kultury duchowej coraz bardziej dynamizują się związki z Europą, przy czym głównie o charakterze edukacyjno-oświeceniowym. Przede wszystkim widoczne są związki z Italią. Jedną z najpotężniejszych kolonii rzymskich była kupiecka Genua. Jej przedstawiciele nie tylko zajmowali się handlem z Rusią, ale wnosili do niej elementy własnej kultury. W XV w. dwaj znakomici włoscy myśliciele – Filippo Buonaccorsi Kallimach (1437–1496) i Leto Juliusz Pomponio (1428–1498) – w swych znanych w całej Europie dziełach zamieszczali relacje o Ukrainie, wzbudzając zainteresowanie tą częścią kontynentu. Związki Ukrainy i Genui wzmocniły się zwłaszcza po klęsce zadanej jej przez Turków na Krymie. Osiadłszy w miastach Ukrainy, Genuańczycy zostali architektami, kupcami, rzemieślnikami.

¹ А. М. Макаров, *Світло українського бароко*, Київ 1994, с. 62.

Między innymi centralną część Lwowa i szereg ulic zbudowano właśnie według ich projektów.

Wszystko to wpłynęło na wzajemne relacje między narodami. Coraz większą popularnością cieszyło się więc zdobywanie wykształcenia na uniwersytetach włoskich, przede wszystkim w Padwie i Bolonii. Ponadto Ukraińcy, a także Białorusini kształcili się na innych uniwersytetach europejskich – w Paryżu, Heidelbergu, Wittenberdze oraz w Krakowie. Na przykład w latach 1510–1560 w samym tylko uniwersytecie w Krakowie uczyło się 352 studentów z 51 ukraińskich miast. Na przełomie XV–XVI w. wykształcenie zdobyło około 800 Ukraińców, którzy stanowili dużą grupę wśród innych pobierających nauki. Dla „rosyjskich studentów” (Ukraińców, Białorusinów) utworzono oddzielne bursy, a w Pradze na Uniwersytecie Karola zorganizowano dla nich specjalne kolegium².

Wszystko to sprzyjało rozpowszechnianiu idei humanizmu na Ukrainie. Idee te kształtowały się jednak w sposób dość specyficzny. Jeśli we włoskim humanizmie pierwszy „filologiczny” okres wyraźnie oddzielony jest od neoplatonizmu i filozofii przyrody, to w ukraińskim okresy te są ściśle połączone. Odrodzenie na Ukrainie w określonych warunkach rozwoju kultury i filozofii łączyło w sobie zarówno zainteresowanie antykiem, jak i własnymi korzeniami, czyli wartościami duchowymi Rusi Kijowskiej.

Wybitny ukraiński historyk M. Hruszewski, charakteryzując działalność twórców kultury baroku, którzy byli związani z Cerkwią, zauważa: „Kręgi cerkiewne, utraciwszy wsparcie z góry [chodzi o władzę świecką – B.B.] i nie uzyskawszy wyraźnego poparcia z dołu, przycichły, uspokoiły się, tracąc wszelką ochotę do szeroko zakrojonej pracy w sferze kultury, do piśmienniczej i społecznej inicjatywy i ograniczyły się tym samym do swego rodzaju działalności »konserwatywnej«. Skupiły się więc na kultywowaniu staroruskiej tradycji cerkiewnej, ochronie zdobyczy piśmiennictwa i literatury; starano się zachować źródła i metody, jakie Cerkiew prawosławna wypracowała, jej specyfikę wyznaniową w porównaniu z łacińską, jej hierarchiczną więź z Patriarchatem Konstantynopolitańskim, przynależny jej status polityczny w państwie litewsko-polskim, jej prawa i jurysdykcję; a »konserwować« można bez rozgłosu, skromnie, nie atakując, bez ostrych wystąpień, zwyciężając samym tylko biernym oporem i konserwatyzmem, a nie otwartą walką”³.

Mimo to okres ów należy, moim zdaniem, traktować jako czas „gromadzenia”, porządkowania i systematyzowania wartości duchowych, które ostatecznie powołały do życia specyficzną kulturę ukraińskiego baroku. I chociaż, jak zauważa M. Hruszewski, wyraźna była skłonność do określonej zachowawczości, to przecież dotyczyła głównie aspektów i idei światopoglądowych i humanistycznych. I jest to zrozumiałe w kontekście tradycji narodowej, która od dawna ukształtowała się na Ukrainie. Poczynając od pierwszych

² *Исторія філософії на Україні*, т. I, Київ 1987, с. 185.

³ М. Грушевський, *Історія України*, т. IV, Київ 1995, с. 355.

oryginalnych jedenastowiecznych homilii staroruskich – *Słowa o Prawie i Łasce* metropolity kijowskiego Hilariona – głównym zagadnieniem, jakim zajmowali się myśliciele ukraińscy na przestrzeni wieków, była analiza wewnętrzny bytu człowieka. Właśnie dlatego młodzież ukraińska, która włączyła się w proces europejskiej edukacji, zdołała usłyszeć i zrozumieć antropologizm odrodzenia. I chociaż większość młodych ludzi po zdobyciu wykształcenia w Europie wracała do ojczyzny, to ci, którzy na obczyźnie pozostali, przyczynili się do rozwoju światowej, a tym samym własnej kultury narodowej.

Wiadomo np., że w latach 1511–1530 w Akademii Krakowskiej pracowało 13 osób pochodzenia „ruskiego”. Wśród nich był Jurij Drohobycz (znany też jako Jurij Kotermaak, Jerzy z Rusi, Jurij ze Lwowa; 1450–1494), który uzyskał stopień doktora filozofii na Akademii Bolońskiej, zostawszy następnie jej rektorem; później w Akademii Krakowskiej wykładał astronomię i medycynę. Drohobycz jest autorem kilku prac, znanych wówczas w Italii, Niemczech, Francji i na Węgrzech, oraz autorem pierwszej książki wydanej drukiem w Rzymie (*Ocena prognostyczna roku 1483*), w której po raz pierwszy określono geograficzne położenie takich miast jak, Lwów, Drohobycz, Moskwa, Wilno, Teodozja. Utrzymywał przyjacielskie więzi z wybitnymi humanistami Europy – Francesco Filelfo i ze wspomnianym wyżej Filippo Buonaccorsim, sam będąc jednocześnie wychowcą i nauczycielem humanistów, np. niemieckiego poety Konrada Celtisa oraz polskiego astronoma Mikołaja Kopernika. Znaczący wkład do ówczesnej humanistyki i literatury polskiej wnieśli Pawło Rusin z Krosna (?–1517) oraz Łukasz z Nowego Miasta (?–1542) pod Samborem.

Szczególne miejsce zajmuje Stanisław Orzechowski-Roksołan (1513–1566). Po studiach w najlepszych uniwersytetach europejskich – w Krakowie, Wiedniu, Wittenberdze, Bolonii, Padwie oraz w Rzymie, Wenecji i Lipsku – wrócił do ojczyzny Przemysła i jako humanista aktywnie uczestniczył w życiu miasta. Działalność Orzechowskiego była bardzo różnorodna. Pisał homilie, które ukazały się drukiem w Krakowie (1543–1544), pamflety, dialogi, utwory publicystyczne (*O tureckim niebezpieczeństwie*, *O celibacie*, *Odstępstwo Rzymu*, *Pouczenie polskiego króla Zygmunta Augusta*). Jego dzieła wydawano w różnych krajach i miastach Europy, czym zyskał światową niemal sławę. Marcin Kromer, wybitny polski historyk, współczesny Orzechowskiemu, pisał: „A nie myśl sobie, mój Orzechowski, że imię twoje nieznanne jest za granicą. W Italii, Francji i Niemczech miałem okazję słyszeć chwalebne opinie o dziełach twoich, które stanowią powód do dumy dla naszej ojczyzny. Nie spotkałem tam uczonego człowieka, który by ich nie czytał i nie wychwalał pod niebiosa twojego umysłu, pięknego języka i uczoności. Dumny byłem z twojej sławy, jako że widzę w tobie swojego krajana i przyjaciela, i dlatego promienie twojej sławy spadają również na mnie”⁴.

4 Д. С. Наливайко, *Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження*, [В:] *Українська література XVI-XVII ст. та інші слов'янські літератури*, Київ 1994, с. 170.

W twórczości Orzechowskiego, jak również innych humanistów ukraińskich, jest bardzo wyraźnie zaznaczona problematyka antropologiczna. Bo w centrum światopoglądowych i filozoficznych rozmyślań znajdują się zagadnienia etyki, polityki, życia społecznego. Orzechowski np. stawia hipotezę o pochodzeniu Słowian od starożytnych Greków. I choć wśród znaczącej liczby narodów europejskich (Serbów, Niemców, Rumunów, Bułgarów i in.) dominowała idea ich rzymskiego pochodzenia, co znalazło zresztą wyraz w koncepcji Moskwy jako Trzeciego Rzymu, podjętej przez cara Iwana III, Orzechowski skłaniał się ku renesansowym koncepcjom i wyprowadzał historię ojczystych ziem od miłych jego sercu Greków. W swych utworach wciąż powołuje się na autorów antycznych, cytuje nie tylko Greków, ale i Rzymian – Cyserona, Wergiliusza, Senekę i in. Stąd też jego zainteresowanie, a także innych humanistów ukraińskich bohaterami i motywami mitologicznymi. Spełniali oni rolę symbolów różnych aspektów bytu człowieka, jego namiętności i charakterologicznej specyfiki. Nawiasem mówiąc, w dziełach humanistów ukraińskich częściej spotykamy imiona Jupitera, Zeusa, Odyseusza, Scylly i innych greckich i rzymskich postaci niż świętych prawosławnych. Przy czym oznaczało to coś więcej niż tylko obecność owych nazw własnych, chodziło raczej o wyrażenie orientacji humanistycznej – w czasach, kiedy solidna znajomość języków była niezbędnym elementem kultury renesansu. Znajomość języków starych – starogreckiego i klasycznej łaciny czasów Cyserona – służyła komentowaniu szerokiej panoramy nieśmiertelnych dzieł kultury światowej, którą stanowiły nie tylko dzieła ówczesne, lecz i te powstałe w odległej epoce Rusi Kijowskiej. Zwłaszcza że ostatnie zwracały na siebie uwagę humanistów ukraińskich. Tak kształtował się określony ideał językowy – „człowiek trójjęzyczny” (*Homo trium linguarum*).

Była to jedna z charakterystycznych cech tzw. nowego człowieka, czyli człowieka baroku. Można go określić jako zwolennika czy nawet „wielbiciela” zarówno Chrystusa, jak i Epikura. W przeciwieństwie do naszego widzenia świata, człowiek epoki baroku wierzył w możliwość harmonii w dwojakiej naturze człowieka, w możliwość pokonania przeciwności, które są w nim obecne – tych danych przez naturę i przez Boga. Każda z dwóch natur człowieka ma prawo do istnienia i samorealizacji. Stąd też zadziwiająca swoboda i równie zadziwiająca nas – współczesnych – otwartość w wyrażaniu ziemskich radości i namiętności w poezji i literaturze, a zwłaszcza w malarstwie XVI–XVII w.

W ten oto sposób myśliciele baroku, odnotowując złożoność natury ludzkiej, dochodzili do wniosku, że harmonijna osobowość jest niczym więcej jak pięknym i nieosiągalnym mitem, a człowiek jest tragicznie rozdwojony. Wielką ich zasługą była konstatacja faktu, że „świat wewnętrzny” jest pozbawiony jednorodności, przejrzystości. Kryje w sobie nieznanne przepaści, nieoczekiwane i sprzeczne ze sobą namiętności i pragnienia. Humanisci ukraińskiego baroku już zrezygnowali z ideałów odrodzenia, które w centrum wszechświata umieściły jednostkę silną, ambitną i dumną, dążącą do sławy, honorów

i bogactwa. Nie rezygnując z uciech doczesnych, naturalnego dla człowieka dążenia do bogactwa i sławy, ukraińska osobowość barokowa traktuje jednocześnie ideał odrodzenia jako niezrealizowany mit, nieosiągalny dla człowieka. Owa dwoistość myślenia nie jest dziełem przypadku. W znacznej mierze była konsekwencją renesansowego rozgraniczenia wiedzy na boską (*studia divina*) i ludzką (*studia humana*).

Za początek tego procesu można uznać fakt, że do końca XIII w. z 65 uniwersytetów, jakie istniały w Europie, 25 powstało na ziemiach włoskich. Właśnie dlatego aż do XV w. Ukraińcy na miejsce swojej zagranicznej edukacji wybierali Italię. Natomiast na przestrzeni XVI i XVII w. zmieniali kierunek, decydując się na studia w Krakowie lub na Zamojszczyźnie. Bowiem wtedy właśnie umacnia się wewnętrzna i zewnętrzna potęga państwa polskiego, a takie miasta jak Kraków, Gdańsk, Lublin, Poznań zaczynają pełnić rolę ośrodków życia politycznego i kulturalnego, rozwija się w nich rzemiosło i handel. Do głosu dochodzą aktywne społecznie siły – szlachta, która ogranicza władzę królewską, stając się tym samym zalążkiem demokracji, tak niezbędnej dla funkcjonowania państwa w dobie wczesnokapitalistycznych stosunków, czyli powstawania kapitału na bazie handlu. Wtedy też, co jest niezwykle ważne, zaczyna kształtować się świadomość narodowa, duchowy fundament jako nieodzowny element każdej narodowej państwowości.

Wszystko to sprzyjało atmosferze otwartości myśli i poszukiwań nowych idei. Jedną z nich był popularny w pierwszej połowie XVI w. husytyzm, mający w tym czasie duży wpływ na polskich myślicieli (jego zwolennikami byli m.in. Paweł Włodkowic, Jędrzej Gałka z Dobczyzna), zwłaszcza jego odłam – bracia czescy.

Dzięki otwartości myśli tworzyła się szeroka ideowa baza dla bogactwa prądów, które wyznaczały treści intelektualne epoki baroku na ziemiach Rzeczypospolitej, w tym również na Ukrainie. Duży wpływ wywarły zarówno idee, jak i działalność braci polskich. Uczestnicy tego społeczno-religijnego ruchu wywodzili się ze średnich, nieszlacheckich warstw społecznych. W centrum ich zainteresowań stał człowiek. Głosili najbardziej postępowe idee odrodzenia – idee jedności i kultury narodowej, suwerenności, równości wszystkich wobec prawa niezależnie od pochodzenia społecznego, otwarcie sympatyzowali z ideami racjonalizmu, który miał uzasadnić naturalną równość ludzi, łącznie z bezwzględną równością rodem z sekt o orientacji niemal komunistycznej (Piotr z Goniądza). Wszystkie te idee głosił i uzasadniał pierwszy polski humanista Grzegorz z Sanoka (1406–1477), a także wywodzący się z Italii Filippo Buonaccorsi (Kallimach) i niemiecki poeta Konrad Celtis.

Zaczyna wówczas kształtować się edukacja wyższa, głównie dzięki Akademii Ostrojskich, założonej przez jednego z najbogatszych ludzi w Europie – księcia Konstantego Ostrojskiego (1527–1608). Wykładali w niej, m.in. Cyryl Lukarys, przysły patriarcha Konstantynopola, który zdobywał wykształcenie w Genewie i Padwie, Wittenberdze i Wenecji, oraz Nikifor Paraschis, znany ze swej aktywnej działalności w Wenecji, Mołdawii czy Padwie. W mu-

rach Akademii, skupiającej najbardziej światłe umysły Europy, w tym także filozoficzne, wyrosła cała plejada myślicieli wyposażonych w najbardziej postępową w tym czasie wiedzę i, co jest szczególnie ważne, o silnym poczuciu patriotyzmu, dzięki czemu mogli się włączyć w nurt działań społecznych. To właśnie oni utworzyli znamienitą plejadę pisarzy-polemistów, którzy przygotowali grunt dla rozwoju myśli filozoficznej o światopoglądowym profilu w XVI–XVII w. Oni też wyznaczyli główne kierunki i idee narodowego odrodzenia nauki i kultury Ukrainy w wiekach późniejszych, czyli w XIX i XX w.

O ile ruch odrodzeniowy opierał się na środowisku elit, o tyle koncepcje reformacji wyrażały interesy szerokich mas społeczeństwa. W działalności pisarzy-polemistów połączyły się interesy dwóch warstw narodu – dołów społecznych z jednej strony oraz patriotycznie i narodowo nastawionej inteligencji z drugiej. Dysponując dużą wiedzą filozoficzną, pisarze ci zajęli się działalnością literacko-publicystyczną. W swych licznych pracach, z których znaczną część wydali, stawiali zarówno zagadnienia teologiczno-filozoficzne (kolektywne zarządzanie Kościołem, bezpośrednie obcowanie z Bogiem, wolność sumienia), jak i praktyczne, np. walkę o dochowanie specyfiki obrzędów w dwóch głównych wyznaniach chrześcijaństwa.

W dziełach ukraińskich pisarzy-polemistów XIV–XVII w., takich jak Stefan i Wawrzyniec Zyzani, Hiob Borecki, Melecjusz Smotrycki czy Kasjan Sakowycz, widoczny jest wzrost zainteresowania filozofią europejską. To zaś znalazło wyraz w tym, że coraz wyraźniej odczuwano hermetyczność orientacji grekosłowiańskiej, którą zaczynają uzupełniać elementy łacińsko-polskie.

Wszystko to przygotowało grunt do utworzenia najważniejszej na wschodnich obszarach Europy instytucji edukacyjnej, jaką stała się otwarta w 1634 r. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Jeśli w pierwszym okresie istnienia Akademii filozofia jako przedmiot dopiero zaczyna się wyodrębniać z teologii, to później – poczynając od końca XVI i aż do jej zamknięcia w 1817 r. – następuje wyraźne usamodzielnienie się wiedzy filozoficznej wraz ze zmianą zasad metodologii i ich podziałem na dedukcyjno-teologiczne i indukcyjno-eksperymentalne.

„Tysiące wychowanków akademii upowszechniało ich [profesorów akademii – B. B.] idee na całej Ukrainie – odnotowuje Waleria Niczyk, znany badacz filozofii Piotra Mohyły. Przenikały one do kultury i świadomości również poprzez utwory publicystyczne, historyczne i literackie. A wszystko to dotyczyło nie tylko wiedzy filozoficzno-światopoglądowej, lecz także idei związanych z teoriami i koncepcjami ukraińskiej historii, poezji, retoryki i innych form sztuki, nauk przyrodniczych, matematyki, astronomii, a zwłaszcza teologii. W ten sposób utworzone przez Mohyłę kolegium przyczyniało się do duchowego zjednoczenia i kulturowo-światopoglądowej konsolidacji społeczeństwa ukraińskiego”⁵.

⁵ В. М. Нічик, *Петро Могила в духовній культурі України*, Київ 1995, с. 266.

W ciągu krótkiego okresu – od końca XVI do połowy XVII w. – kultura ukraińska nawiązała kontakt z kulturą i filozofią europejską, której zaproponowała antytetyczne koncepcje barokowe, będące niejako antycypacją egzystencjalizmu. Właśnie dlatego ukraińska myśl filozoficzna, poczynając od twórczości Grigorija Skoworody, nigdy nie porzuciła koncepcji humanistycznych, obszernie sformułowanych w swoim czasie przez Pamfila Jurkiewicza (1826–1874) w jego „filozofii serca”, które na przełomie XIX i XX w. wprowadzili do filozofii światowej W. Sołowjow, N. Bierdiajew, N. Trubieckoj oraz inni przedstawiciele nurtu religijno-filozoficznego i egzystencjalizmu w filozofii rosyjskiej.

Z rosyjskiego przełożyła Wanda Radolińska